

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЭЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

дөгээ

№111

(19301)

2019 чылдың
октябрь 1
вторник

Хүннүн үнери — 06:31

Ажары — 18:06

Хүн дурту — 11:35

солунун сайтызы// shyn.ru

электроннуг почтазы:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Садар өртээ хостуг

12+

Үлетпүр адырында

ТЫВАДА ТУДУГЛАРНЫҢ ХЕМЧЭЭЛИ 1,5 КАТАП УЛГАТКАН

2019 чылдың 8 айларында Тываның
социал-экономиктиг хөгжүлдээзиниң
индикаторлорун үндүргөн.

ТР-ниң Экономика яамызының Рес-
публика Баштыңы Шолбан Кара-оолга
жеткелден алырга, эрткен чылдың
үезинге деңнээрге, шупту үлетпүр
дүрүлгелеринде өзүлде демдеглет-
кен.

Хөмүр-даш тывыжы 2,1 хуу көвүдзөн.
Хүннүү-биле алырга, 1 сая 79,9 муң
на хөмүрнү казып тыпкан. Болбаа-
радылга бүдүрүлгезиниң хемчээли
6,5 хуу өскөн. Кызылда "БТК Групп"-туң
ытканы дааранылга фабрикасы көскү
үгнү кириген. Текстиль бүдүрүлгези 2,1
тап улгадып, 200 хире сая рубль четкен.

Аыш-чөм үлетпүрүндө база бүдүрүлгө
декизи өскөн — 4,5 хууга. Далган
дүрүлгези — 2,9 катап, сүт — 0,5 хуу,
пинарлыг кылыглар, эъттен чем аймаа,
гаа эддиниң субпродуктулары — 2,8 хуу,
ыг сүттен продуктулар — 1,1 хуу, балык
1,6 хуу, хлеб-булочка кылыглары — 15,1
хуу, резин база пластмасс кылыглар — 2,4
хуу өскөнү-биле, ол чедип алдыган.

Оон аңгыда электри энергиязы, газ

база бус бүдүрүлгези 7,9 хуу өскөн. Эң-
не улуг өзүлде тудугда демдеглеттинген:
тудуг ажилдарының хемчээли 1,57 катап
көвүдзөн болгаш, сентябрьның эгезинде
ол 4 млрд. 886,2 сая рубль болган. 44,2
муң дөрбелчин метр чурттаар оран-са-
ваны ажылгалаче кирип, эрткен чылдың

ол-ла үеде көргүзүүн 36,5 хуу ашкан. 2019
чылдың январь-август айларда кириген
чуртталга оран-савазының хөй кези —
33,6 муң дөрбелчин метри, азы чуртталга
тудуунуң ниити хемчээлиниң 76 хуузу
хууда тудугга хамааржыр.

gov.tuva.ru

Хүннүн медээлери

“АЛДЫН ДҮК” МӨӨРЕЙНИ ЧАРЛААН

Тыва Республиканың Экономика яа-
мызы болгаш сайгарлыкчы чорукту дет-
кир талазы-биле фонд тыва национал
болгаш хүннүн кедер идик-хепти даараар
талазы-биле “Алдын дүк” деп мөөрейни
чарлаан. Аңаа киржир күзөлдиг уран
шевер кижилер 2019 чылдың ноябрь 1-ге
чедир билдиришкннерни кирип болур.
Хемчегни “Алгы эттээри” деп республика
чергелиг төлөвилелдин программазы
ёзуугаар эрттирип турар. “Национал ёзу-
чаңчылдар”, “Кожуунун таныштырары”,
“Амгы үе”, “Сценага кедер национал хеп”,
“Национал бөрт”, “Бичии уругларның
модазы” деп тускай шаңналдарга тиилек-
чилерни илередир.

БАШКЫМГА МӨГЕЙИГ

Сентябрь 26-дан октябрь 11-ге чедир
“Башкымга мөгейиг” деп республика
чергелиг акцияны эрттирер дугайында
саналды Тыва Республиканың Хөй-
ниити палатазы, Адалар чөвүлели, Хе-
рээженнер эвилели болгаш Хоочуннар
чөвүлели кириген. 2019 чылдың октябрь
5-те башкыларның профессионал ба-
йырлалын таварыштыр шүлүк, сак-
тышкын, чогаадыг, чечен чугаа база
ыры-хөгжүм болгаш фото-чуруктар хе-
виринге чогаадыкчы ажилдарны социал
четкилерге Фейсбук, ВКонтакте база
Инстаграмга кижилер бүрүзү салып болур.
Школачылар база ол ышкаш мурнуку
чылдарның доозукчуларының аразында
“Башкызынга байыр чедирген эң дээр
шүлүк”, “Эң дээр чогаадыг”, “Эң дээр
ыры-хөгжүм-биле байыр чедиришкнни”
база “Эң онзагай, өскелерден ылгалдыг
байыр чедиришкнни” деп номина-
цияларга тиилекчилерни илередип,
шаңналдарны тыпсыр.

27 ОРУК ОЗАЛ-ОНДАА БОЛГАН

2019 чылдың 8 айларының дургузунда
Улуг-Хем кожуунга 27 орук озал-ондаа
болган. Оон түңнелинде, 5 кижилер амы-
тынындан чарылган, 48 кижилер янзы-бүрү
кемдээшкннерлиг болган. Машинаның
бичии уруглар ап чораан чолаачылар
озал-ондакка таварышкан түңнелинде, 8
уругнуң бирээзи амы-тынындан чарылган,
7 назы четпээннер янзы-бүрү кемдээш-
кннерни алган. Бичии чаштарның озал-
ондакка кемдеп, амы-тынындан чарлып
турарын барымдаалааш, Улуг-Хем бол-
гаш Чаа-Хөл кожууннарда «Автокресло»,
«Оваарымчалыг, чадаг кижилер», «Скорость»
деп профилактиктиг хемчеглерни ТР-ниң
ИХЯ-ның ОШАЧКИ албанының ажилдак-
чылары чарлаан.

Чазак Даргазы социал четкилерде

ЧОНУ-БИЛЕ АЛДАРЛЫГ ЧЕР

Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөл сууру Тываның база бир чедери берге ырак черлериниң бирээзи. Долгандыр чараш бойдузу болгаш ховар салым-чаянның ус-шөөрлери, билдингир кижилери-биле алдаржаан суур дизе, частырыг болбас. Кара-Хөлдүн школазының музур юбилейлиг чылын демдеглээнге хамаарыштыр Шолбан Кара-оол социал четкилерде мынчаар бижээн:

Сентябрьның 28. «Тываның эң-не ырак болгаш чедери берге булуңу, кайгамчыктыг чараш бойдустуг черде турар Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөлдүн ортума школазы 80 чылдаан юбилейин демдегеп эрттир турар. Школа бистиң алдарлыг өгбевис, күрүне ажилдакчызы болгаш эң-не кол чүве — Тыва чонун улуг чоргааралы, Россияның Чазаның төөгүзүндэ эң-не хөй чылдарда сайыттап чоруур төлөпиг чаңгыс чер-чурттуувустун ачазы Күжүгет Сергеевич Шойгунун

адын эдилеп чоруур. Кара-Хөл чүгле онзагай бойдузу-биле эвес, а ында чурттап чоруур ажил-ишчи, тура-соруктуг, бергелерге торулбас чону-биле база алдарлыг чер. Бүдүн кожунда бар малчын аалдарның чарты база мында. Кара-хөлчүлер бодунун чуртун "генералдар чурту" деп чоргааралдыг адап чоруурлар. Ол — шын. Кара-Сал Владимир Бораевич, Күжүгет Калинин Сергеевич, Күжүгет Сергей Степанович, Шойгу Сергей Күжүгетович. Улуг төөгүлүг, муңмун бичии чаштарга эртем-билигини чедирип, бодунун ажилынга бердинген бедик мергежилдиг башкылар коллективи ажилдап турар школаның 80 чыл болган юбилейин таварыштыр ам-даа улам бедик чедиишкиннерни болгаш бурунгаар сайзыралды күзеп тур мен. Сөөлгү чылдарда Кара-Хөл школазының доозукчулары шупту 100 хуу аттестаттарлыг доосканнар. Школаның коллективинге ол эки көргүзүлгө-дир. Сөзүн чылдар дургузунда суурнун амыдыралына улуг ачы-дузаны чедирип, уруг-дарыгны келир үеде төлөпиг, эртем-билигиг кижилер болур кылдыр белеткеп турар төрзөн школаңарның байырлалын бедик деңгелге эрттиреринерни база күзеп каардыр мен».

ӨЗҮЛДЕНИНГ ДЕМДЭЭ

Сентябрь 27 "Көдээ школаларның башкылары-биле «Өзүлдениң демдектери» төлөвилелдин улуг ажил-херектерин эгелеп тур бис. Ооң алыс ужу-утказы болза, школаларга чурагайлыг болгаш гуманитарлыг мергежилдерниң төвүн тургузары.

Сорулгазы — кыдыг-кызыгаар черде турар көдээ суурнун школаларын, бети дизе, хоорай школаларының деңгелинге чедир, өөредилге-кижизидилге ажилына дузалаар техника болгаш дериг-херекселдер-биле хандыраары. Ол дээрже чаа компьютер-трансформерлер, интерактивтик комплекстер, янзы-бүрү тренажерлар, квадрактерлер, 3D-принтерлер, виртуалдыг делгейни көөр шлемнар, робототехниканың өөр херекселдери, хол-биле тудуп ажилдаар — лобзик-хирзэлдер, ээриил ээрер шурупверт дээш оон-даа өске эт-херекселдер.

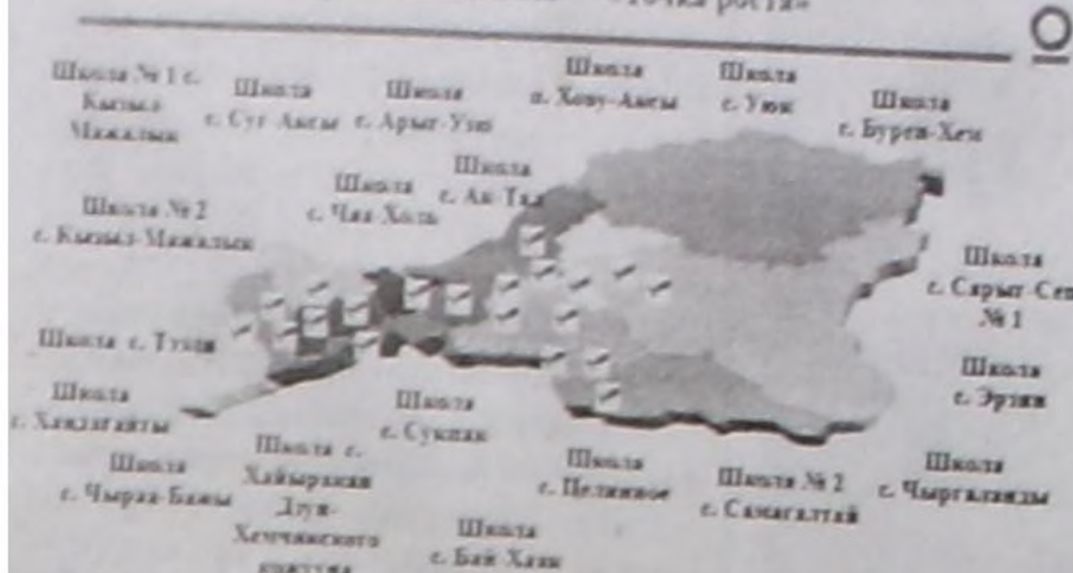
Чээрби школада ыңдыг кабинеттерни ажадып каан! Башкылар оларны чүс хуузу-биле ажыглап

эглээр ужурул. Чаңгыс шагда иштинде анаа тургуспас. Ол кабинеттер дээрже шкопачыларга улуг улустун мергежилдериниң — программист, инженер, конструктор, тудугчу болгаш өске-даа мергежилдериниң эге хевирлерин өөренип алыр мастерскаялар-дыр.

Эң кол чүүл дээрже, бодунун бодалдарын, сагыш-сеткилин тода илередип, чугаалап билиринге, чогаадыкчы салым-чаянын сайзырадырынга, келир үеде ооң ажыктыг талазын бурунгаар, ханы көрүп билиринге, сагыш-сеткилге дүвүренчиг байдалдарда быжыг туруштуг болурунга бичизинден тура, чаңгыктырып өөредип турар.

Ажы-төлүвүстүн өөренип чоруур үези магаданчыг, адаарганчыг-дыр, бистиң шкопачы үевиште ыңдыг кайгамчыктыг чүүлдер-даа турбаан. Бо бүгү дериг-херекселдерни амыдыралга ажыглап билир кылдыр өөренип алыңар, ол дээрже, кижиниң угааны, күш-шыдалдыг, бүзүрелдиг болурунга ажык-дузалыг кайгамчыктыг аргалар-дыр».

«Современная школа» «Точка роста»

В 2022 г. на территории республики будут открыты 107 Центров «Точка роста»:
2020 г. — 42
2021 г. — 18
2022 г. — 27

Ийи дугаар төлү төрүттүнген (азырап алган) дээш ай санында төлевир акша (ие-чаш капиталындан 1,6 хар чедир)

Тыпсыр чуруму: ада-иелер (бичии уруг азырап алган ада-иелер) — РФ-тин де кээринде доктаамал чурттап турар хамаатылар; 2018 чылдың январь 1-ден тура дугаар төлү төрүттүнүп келген азы азырап алган; өг-бүлениң ап турар орулгазы оон кижигүнүгө хамаарыштыр ажилдап турар хамаатыларның амыдырап-чурттаары эң кудуку деңгелинден 1,5 хемчээлден ашпайн турар болза

Хемчээли: 2019 чылдың март 1-ден тура бичии чаштарга хамаарыштыр амыдырынга эргежок чугула көргүзүлгөлер езугаар төлевир акшаның түңү 10 655 рубль

Кайнаар чарып болурул: чурттаар оран-сава садып алырынче, ажы-төлү өөредилгезинче, пенсияның чыгыр (мөөңнээр) кеззэнче, кадык камгалал дузанын

Чажындан 1-ги бөлүктүн инвалиди база инвалид уруглар ажаап турар кижилерге ай санында төлевир акшалар

Тыпсыр чуруму: чажындан 1-ги бөлүктүн инвалиди азы инвалид бичии кижиге ажилдап турар күш-ажыл кылып шыдаар ада-иезиниң кайы-бирээзинге (азы алыкчыга) азы азыракчызынга

Хемчээли: район коэфффициентизи чокка — 5500 руб.

МКС (Кыдыкы Соңгу чүк районнары болгаш оларга деңгештирген черлер) район коэфффициентизи-биле 1,4 — 7700 руб.

РКС (Кыдыкы Соңгу чүк району) район коэфффициентизи-биле 1,5 — 8250 руб.

Кайнаар баар: Чурттап турар чериниң аайы-биле Пенсия фондузунче азы М

Чээлиге алган чурттаар оран-саваны (ипотека) чедир албаа орулгалыг кезээниң орнун эгидип бээри

Деткимчени кым ап болурул: 2018 чылдың январьдан эгелээш, 2022 чылдың декаб төнчүзүгө чедир ийи база үш дугаар төлү төрүттүнүп келген хамаатылар

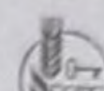
Ажыгларының чуруму: чээлиге бажың садып алган азы мооң мурнунда чээли бажың алган турган болза

Хуусаазы каянга чедер: ийи ажы-төлдүг өг-бүлөлөргө субсидия 3 чыл дургузунда болур, үш дугаар төлү төрүттүнүп келген, чиигелделиг үениң хуусаазы 5 чылга уламчыла бээр. Чээлиниң үезин чаш төлү төрүттүнүп келген соонда алган болза азы төрүттүнүп турда алган турганындан санаар

Кайы банкыларда күрүнениң деткимчези езугаар ипотеканы берип турарыл.

СБЕРБАНК

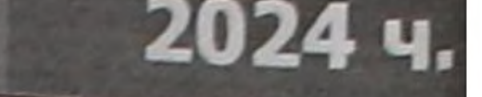
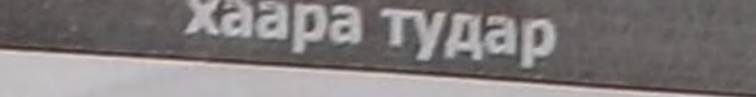
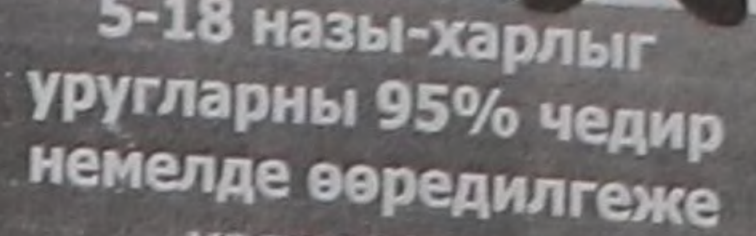
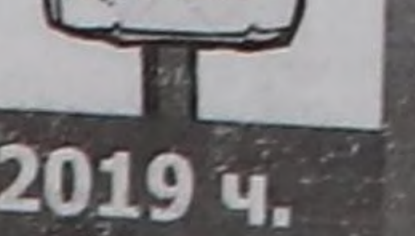
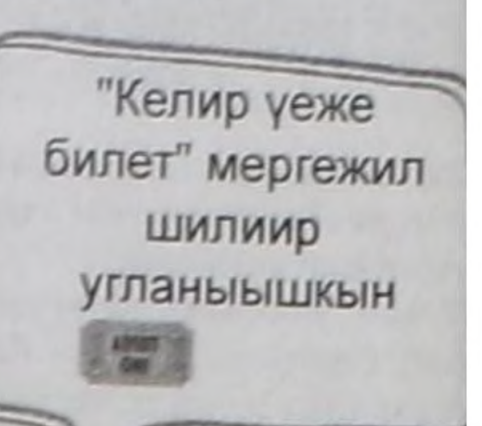
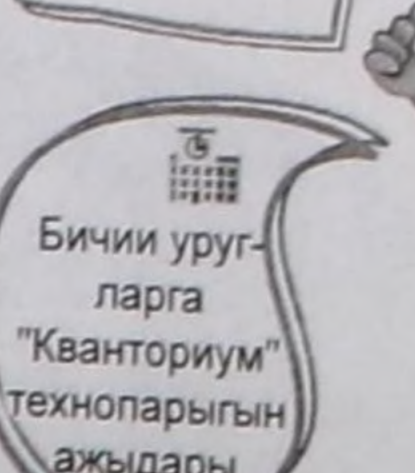
ВОСТОЧНЫЙ
БАНК

- Субсидияны программаның шупту негелделерин езугаар күүсеткен болза ийи дакпыр ап болур
- Чүгле күрүнениң киржилгези-биле ипотеканы төлөп ап болурундан өскеде, ие-чаш капиталында база төлөп ап болур

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАНЫҢ
ТӨЛӨВИЛЕДЕР ОФИЗИ

БИЧИИ УРУГ БҮРҮЗҮНҮН ЧЕДИИШКИНИ регион төлөвилели

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

**Тыва Республиканың хереглекчилеринге
садар оттулар кадыг чүүлдүң өртек-үнезин
санаарының болгаш доктаадырының Чурумун
бадыладырының дугайында**

2019 чылдың сентябрь 19, №463 Кызыл хоорай

«Күрүнениң башкарыкчы өртек-үнени (тарифтерни) чурумчудар талазы-биле хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң 1995 чылдың февраль 28-те үнген №221 Чарлыына, «Күрүнениң башкарыкчы өртек-үнени (тарифтерни) чурумчудар талазы-биле хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Чазаның 1995 чылдың март 7-де үнген №239 доктаалына дүүштүр, хереглекчилерге садар оттулар кадыг чүүлдүң өртек-үнезин тургузуп ажилдаар база бадылаар талазы-биле чаңгыс аай методологияны хандыраар сорулгалар-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың хереглекчилеринге садар оттулар кадыг чүүлдүң өртек-үнезин санаарының болгаш доктаадырының коштунган Чурумун бадылаар.

2. Тыва Республиканың тарифтер

Тыва Республиканың Чазаның 2019 чылдың сентябрь 19-та
№463 доктаалы-биле бадылаан

**Тыва Республиканың хереглекчилеринге садар
оттулар кадыг чүүлдүң өртек-үнезин санаарының болгаш
доктаадырының ЧУРУМУ**

1. Ниити дүрүмнер

1.1. Тыва Республиканың хереглекчилеринге садар оттулар кадыг чүүлдүң өртек-үнезин санаарының болгаш доктаадырының ук Чурумун (улаштыр-Чурум) «Күрүнениң башкарыкчы өртек-үнени (тарифтерни) чурумчудар талазы-биле хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң 1995 чылдың февраль 28-те үнген №221 Чарлыына, «Күрүнениң башкарыкчы өртек-үнени (тарифтерни) чурумчудар талазы-биле хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Чазаның 1995 чылдың март 7-де үнген №239 доктаалына дүүштүр ажилдап кылган.

1.2. Чурумда дараазында кол билиш-иннерни ажылгаан:

оттулар кадыг чүүл – хөмүр-даш болгаш чарт ыяш (ыяш) хевирлиг оттулар чүүл;

хереглекчи – Тыва Республиканың девишкээринге оттулар кадыг чүүлдү садып ап турар хамааты, башкарыкчы организация, хуу бажың ээлериниң эш-тежилгелери, хамаатыларның бажың-талгат хереглелдерин хандырып бээр сорулгалар-биле тургустунган чуртталга, чуртталга-тудуг азы тускайлаттынган хереглекчилерниң аңгы кооперативи;

ажыл-агыйжы субъект – эрге-хоойлу айы-биле тургустунган хевиринден ылал чокка, кандыг-даа юридиктиг чер азы Тыва Республиканың хереглекчилеринге оттулар кадыг чүүлдү садар талазы-биле башкарыкчы ажил-чорудулганы күүседип ылып чоруур хуу сайгарлыкчы;

башкараар үелери – оттулар кадыг чүүлдүң өртек-үнезин башкарып доктаа-ып каан календарлыг чылдың бүгү үези; баазалыг үе – өртек-үнени башкараар биле мурнунда (календарлыг чылдың) өрте берген үениң аразы;

баазалыг үениң көргүзүлгери – эрткен чылдың барымдаалыг отчёттук медээ-ери;

эрткен чылдың (үениң) көргүзүлгери туруп болгу дег көргүзүлгери өртек-үне башкараар үениң мурнунда чылдың көргүзүлгериңден тодаратканы.

1.3. Бо Чурумунун 1.2. пунктунда айткан шупту ажил-агый субъектилеринге Чурум хамааржыр болгаш негтереп аараар.

талазы-биле албаны болза, Тыва Республиканың хереглекчилеринге садар оттулар кадыг чүүлдүң өртек-үнезин доктаадып тургаш, Тыва Республиканың хереглекчилеринге садар оттулар кадыг чүүлдүң өртек-үнезин санаарының болгаш доктаадырының ук доктаал-биле бадылаан Чурумун удуртулга кылдыр алыр.

3. Ук доктаалды Тыва Республиканың «Эрге-хоойлу медээлериниң албан ёзуунун интернет-порталына» (www.pravo.gov.ru) болгаш «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде албан ёзуунун сайтызынга чарлап салыр, «Тувинская правда» биле «Шын» солуннарга парлаар.

4. Ук доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың тарифтер талазы-биле албанынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазак
Даргазының оралакчызы
А. ДАМБА-ХУУРАК.

1.4. Чурум болза, Тыва Республиканың хереглекчилеринге садар оттулар кадыг чүүлдүң өртек-үнезин санаарының кол дүрүмнерин тодарадыр болгаш ажыл-агый субъектилериниң ажылгаарына көрдүнгөн.

1.5. Чурумну дараазында сорулгалар-биле ажилдап кылган:

хереглекчилерге садар оттулар кадыг чүүлдүң өртек-үнезинге (тарифтеринге) экономика талазы-биле үндезинниг болурун хандыраар;

ажыл-агый субъектилер биле хереглекчилерниң сонуургалдарын өйлөштирер балансты чедип алыр;

хереглекчилерниң сонуургалдарын өртек-үнениң үндезин чок өскерлип турарындан камгалаар;

оттулар кадыг чүүлге чогумчалыг өртек-үнени хандырып бээр болгаш шынар чок бараан садып алган таварылгада, «Хереглекчилерниң эрге-ажыктарын камгалаарының дугайында» 1992 чылдың декабрь 7-де үнген №2300-1 Федералдыг хоойлунун 18-ки чүүлү ёзугаар эрге-ажыктарын камгалаары.

2. Тыва Республиканың хереглекчилеринге садар оттулар кадыг чүүлдүң өртек-үнезин хевирлеп тургузар талазы-биле кол методиктиг дүрүмнер

2.1. Тыва Республиканың хереглекчилеринге оттулар кадыг чүүлдү үүрмектеп садар өртээниң өй-хемчээлин Тыва Республиканың Чазак бадылаар.

Оттулар кадыг чүүлдү үүрмектеп садар өртээниң өй-хемчээлин тодарадыр.

Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулгаларында энергетиктиг хөмүрнүң марка бүрүзүнүн база хөмүр-даштын мөөң чыдымында 1 тонна хөмүр-даштын метр куб. сырый ыяштын өртек-үнези биле холбаштыр, оттулар кадыг чүүлдүң үүрмектеп садар өртээниң өй-хемчээлин рубль-биле тодарадыр.

2.2. Оттулар кадыг чүүлдүң өртек-үнезин башкарып тургаш, ажылгаар:

чарыгдалдарның (үндүрген чарыгдалының) экономика талазы-биле үндезинниг болурунун методун;

өртектер өстүрериниң методу;

2.3. Чарыгдалдарның экономика талазы-биле үндезинниг болурунун методун ажылгап тургаш, башкарыкчы өртек-үнени доктаадырда, ажыл-агый

субъектизиниң ажил-чорудулгазының каража-карылга чок болурун чугула барымдаалап көрүп тургаш, оларның үндүрген чарыгдалдарының эң биче хемчээлиниң орнун тургузуп, төлээрин хандыраар хемчээлдери-биле доктаадыр.

2.4. Оттулар кадыг чүүлдерниң өртек-үнезин санаарына болгаш оларның үндезинниг талазын үнелээринге ажылгап турган чарыгдалдарның тургузуун тодарадырда, Россия Федерациязының Үндүрүг кодекизиниң 25-ки эгезинге, нормативтиг эрге-хоойлунун өске-даа актыларынга дүүштүрүп көөр.

2.5. Оттулар кадыг чүүлдүң өртек-үнезин санаары болза, башкараар ажил-чорудулга болгаш башкарыкчы ажил-чорудулганы кылып турар өске организацияның ажылына хамаарыштыр, орулгаларны болгаш чарыгдалдарны аңгылаан санаашкынны албан чорударының дүрүмүнге даянып үндезилээн болур.

Бир звес ажил-агыйжы субъект, оттулар кадыг чүүл садып турарындан аңгыда, өске хандырылгаларны чедирип турар болза, оттулар кадыг чүүлдүң өртек-үнезин санап тургаш, оларның садыг-саарылгалыг өске ажылындан кирип алган орулгаларын (карылгаларны) барымдаалавас.

2.6. Оттулар кадыг чүүлдүң өртек-үнезин санаарда, оттулар кадыг чүүлдүң эге хемчээлиниң бот-өртээнге херек кырында үндүрген чарыгдалдарын дорт кириштирип санаар алгоритм ажылга-вышаан, кылыр ажилдарның технологи-язын барымдаалап тургаш, санаар.

Оон мурнунда бо адырның ажил-чорудулгазын кылбайн чораан болгаш чарыгдалдар талазы-биле херек кырында медээлери чок организацияларга өртек-үнени санап бээрде, санаашкынны оларның ажил-чорудулгазының планнап алган көргүзүлгериңе даянып алгаш кылыр.

Шак ындыг организацияларның ажил-чорудулгазының планнап алган көргүзүлгери болза, оларга дөмей ажил-чорудулганы кылып турар организацияларның чарыгдалдарының анализи-биле деңнеп көргенин барымдаалавышаан, хүлээп алыр.

2.7. Оттулар кадыг чүүлдүң өртек-үнезин санап тургаш, күш-ажыл төлевир-лериниң чарыгдалдарын тодарадырда, чогуур организацияларның (бир звес олар бар болза), коллективтиң керээлери-биле чарып алган адырларның тарифтиг дугуржулгаларын болгаш өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларын барымдаалап тургаш, тодарадыр.

2.8. Оттулар кадыг чүүлдү белеткээринге дорт хамаарышпайн турар организацияларның чарыгдалдарын (ниити ажил-агыйның чарыгдалдары, өске-даа чарыгдалдарны), хандырылгаларның хевирлериниң аразында дең хемчээлдиг дорт чарыгдалдарына хуваар.

2.9. Оттулар кадыг чүүлдү белеткээр болгаш чедирер байдалдар-биле кады оттулар чүүлдүң өртек-үнезиниң тургузуунче болза, белеткээр, чедирер, ажил-агый субъектизиниң складынга дүжүрер, садып алыкчының эккелген транспортунга складтан чүдүргени дээш санаашкынны база кирип турар (Ажыл-агый субъектизиниң складындан транспорт чүүлүнче чүдүргени дээш санаан ашазы кирип турар). Оттулар кадыг чүүлдү складтан хереглекчиниң бажыңына чедирер талазы-биле чарыгдалдары оттулар кадыг чүүлдүң өртээнге кирбес болгаш хереглекчилер ону боттары немей төлээр.

2.10. Бир звес Россия Федерациязының хоойлужудулгазында оон аңгы чүүл доктааттынмаан болза, кадыг оттулар чүүлдүң өртек-үнезин календарлыг чылдың үези эртпээнде, доктаадыр.

3. Оттулар кадыг чүүлдүң өртек-үнезин санаар болгаш өртектерни башкараар чурум талазы-биле матери-

алдарны бээриниң Чуруму

3.1. Кадыг оттулар чүүлдүң өртек-үнезиниң санаашкынын Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органы (улаштыр – башкарыкчы орган) башкарыкчы ажил-чорудулганы чорудуп турар ажил-агый субъектизиниң саналы-биле кылыр.

3.2. Кадыг оттулар чүүлдүң өртек-үнезин доктаадырынга, ажил-агыйжы субъект тарифтерни доктаадырының дугайында бижимел билдиришкенин башкарыкчы органның удуртукчунун адынга ук Чурумунун 1 дугаар капсырыл-газынга дүүштүр, дараазында календар-лыг чылдың эгелээр мурнунда, үш ай бурунгаар үеден орай звес турда, кирир.

1) Оттулар чүүлдүң өртек-үнезин доктаадырының чугулазын үндезилеп кириген тайылбыр бижик;

2) Тургузукчу документиленниң хоол-галары;

3) Башкарыкчы ажил-чорудулганы күүседип кылып турар организацияның үчтү политиканының дугайында дужаал-дың болгаш ажилчын санаашкын планының хоолгалары;

4) Кол баазалыг болгаш отчёттук үе дургузунда бухгалтерияның, статисти-каның болгаш үндүрүгнүң отчёт доку-ментизи: статистика болгаш бухгалтерия отчёттарының үлегер-майыктары («Бух-галтер баланс» №1 болгаш «Орулгалар болгаш карылгалар дугайында отчёт» №2) ёзугаар ажил-чорудулгазының кол сан-хөө-экономиктиг көргүзүкчүлери;

5) Оттулар кадыг чүүлдүң ук Чурум-нун 2 дугаар капсырылгасында көр-гүскен үлегер-майык-биле садар хем-чээлдериниң дугайында медээлер;

6) Оттулар кадыг чүүлдүң ук Чурумунун 3,4 дугаар капсырылгаларында көргүскен үлегер-майык-биле (бот-өртээн, садар болгаш садып алыр өртээн санаары) өртек-үнезиниң санаашкыны;

7) Оттулар кадыг чүүлдүң садып алыр өртээн үндезилээн документиленниң хоолгазы (керээлер, счё-фактуралар);

8) Бот-өртээн, садар болгаш садып алыр өртээн санаарына материалдыг, капсырылда-накладная, өске-даа чарыг-далдарны болгаш өске статьялар ёзугаар чарыгдалдарының расшифровказы;

9) Күш-ажылдың төлевир фонду-зунун санаашкыны;

10) Башкарыкчы ажил-чорудулганы күүседип кылып турар организация-ларда күштүг болуп турар нормативтиг болгаш ол адырның бодунун актылары (тариф дугуржулгалары, күш-ажыл төлевириниң дугайында дүрүм, премия бээриниң дугайында дүрүм, коллектив ке-рээзи, штаттың чуруму, «Ажылчыннарның санының, ажил шалыңының, болгаш ажилчыннарның шимчээшкениниң ду-гайында медээлер» П-4 статистика отчё-дунун үлегер-майыгы);

11) Башкарыкчы ажил-чорудулга-ны кылып чоруур организацияның та-лазы-биле, баазалыг үе дургузунда ажилчыннарның болгаш албан-хаа-чыларның категорияларының талазы-би-ле айда ниити ортумаа ажил шалыңының дугайында медээлер;

12) баазалыг үе дургузунда сан-хөө-экономиктиг кол көргүзүлгериңиң ду-гайында шынзылга;

13) Бо Чурумунун 10 дугаар капсырыл-газында көрдүнгөн үлегер-майык-биле чугула орулганы үндезилээн;

14) баазалыг үе дургузунда орулга хуваалдазының дугайында шынзылга;

15) аңгы бүдүрүлгелер (организа-циялар)-биле хандырылгаларны че-дирер талазы-биле (чылыг болгаш электри энергиязын ажылгаары, суг-биле хандырганы база сугну аңгы ча-йып бергени, телефон харылзаазының хандырылганы, оран-сава камгалаар талазы-биле хандырылгаларны ажыл-лаары дээш) чарып алган керээлериңиң

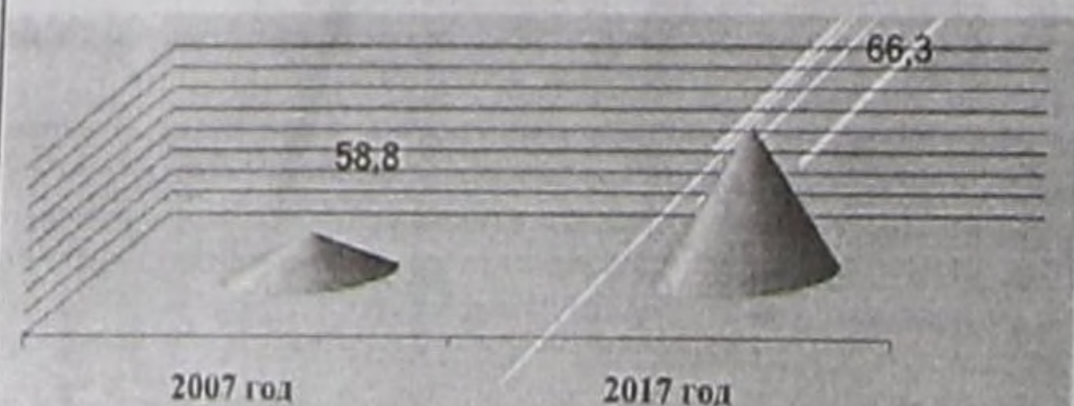
(Уланчызы 4-кү арында).

ДЕМОГРАФИЯ

ХҮННҮҢ САН-ЧУРАГАЙЫ

10 чыл дургузунда республиканың чурттакчыларының назыны 7,5 чыл улгаткан

(Төнчүзү. Эгези 3-кү арында).

болгаш счѐт-фактураларының, садыг бараан, бараан-транспорт капсырылган-накладнаяларының хоолгалары.

Коштунган капсырылгаларның таблица-ларында көрдүмдүн чарыглардарның статьяларын расшифровказын барым-даалыг үлөгер-майык өзугаар кирип бижири.

Амгы бар көргүзүлгелерни эрткен чылдың чогуур үезиниң көргүзүлгелери-биле деңгээр, көргүзүлгелерниң деңгээлиниң (өскөн азы кудулаан) өскерилген чылда-гаанын тайылбырлап көргүзүр.

Ук Чурумнуң капсырылгаларын дол-дуруп тургаш, баазалыг үениң отчѐттүг (идеял манап турары) көргүзүлгелерин таблица-ларга айтыр.

Кириген документтеринге ат салыр, а документтерниң хоолгаларына ажил-агый-агый объекттиң бүрүн эргелиг албан-дужаалдыг кижилер адын салып, чогуур чурум өзугаар шынздыр.

Шупту материалдарны саазынга болгаш электронуг херекселге кирип дужаар.

Коммерция болгаш ажил-албан аайы-биле чажыт болуп турар документтер чогуур демдектерлиг болур уjurлуг.

Бир звес тарифтерни доктаадырынга, ук Чурумнуң 3.2 пунктузунда айыттыган документтер болгаш материалдардан аңгыда, өске документтер болгаш ма-териалдар, оң иштинде хамаарышпас эксперттерниң экспертиза түңнелдери чугула уjur-дузалыг деп бодаар болза, ажил-агый субъектизиниң боттарының саналы-биле оларны көргүзүп кирир.

3.3. Ажил-агый субъектизиниң ма-териалдарны кириген хунунден эгелээш, башкарыкчы орган болза, календарлыг 14 хуннун дургузунда бо Чурумнуң 3.2 пунктузунда көрдүмдүн комплекти-материалдарның шуптузунуң бар-чогу-тодарадыр сорулга-биле оларны хы-наар.

3.4. Бир звес ажил-агый субъекти-зиниң тарифтерни доктаадырының ду-гайында саналдарын анализтеп турган үеде, тарифтерни доктаадырының ду-гайында саналдарны тодарадыры чу-гула апаар болза, башкарыкчы орган болза, ажил-агый субъектизиниң кириген комплекти-материалдарны хынаан соонда, немелде материалдарны, оң иштинде ажил-агый субъекти-нин баш-караар үениң мурнунда херек кырында турган чарыгдалдарын бадыткап турар материалдарны бээрин бижимел-биле негеп дилээр. Ындыг материалдарны бээр хуусааны башкарыкчы орган тода-

радыр, ынчалза-даа ол хуусаа бижимел дилегни ажил-агый субъектиге чедирген хунунден эгелээш, 14 ажил хуннеринден эртпес болур.

Ол үелерде чугула херек материал-дарны долу хемчээли-биле чыып кирир ай-хунну барымдаалап, материалдарны сайгарып көөр хуусааны Башкарыкчы орган соңгаарладыр.

Чедир бербээн материалдарын док-тааттыган хуусаа дургузунда көргүзүп кирибээн таварылгада, башкарыкчы орган болза, материалдарны сайгарып көөрүндөн ойталаан чылдагааннарын айтып бижээш, ойталаан дугайында дыңнадыг чагааны белеткээш, чедир бербээн материалдарын көргүзүп кирир хуусаазының соонда, 5 ажил хуннери эрте бергенде, ажил-агый субъектизинче чорудар.

3.5. Материалдарны сайгарып көөрүндөн ойталаарының үндезини болуп турган чылдагааннарын чайлаткан соонда, ажил-агый субъектизиниң ма-териалдарын башкарыкчы органче ка-тап дужаап киририне, оң мурнунда ойталаан дугайында шийтпири шаптык болбайн турар.

3.6. Ажил-агый субъект бо Чурумнуң 3.2 пунктузунда көрдүмдүн материал-дарны долу комплектизи-биле дужаап кириген болза, башкарыкчы орган ка-лендарлыг 50 хонук дургузунда ажил-агый субъекти-нин кириген материал-дарына экспертизаны эрттирер, өрте-ктерни доктаадыр (өскерттир) талазы-биле оларның үндезинниг болурун хына-ар, экспертиза эрттирген түңнелдери-биле төлөвилеттинген тарифтерниң экономика талазы-биле үндезинниг болурун дугайында (тарифтерни өскерттиринең чогуумчалыының дугайында) түңнелди 5 хун хуусаа дургузунда белеткээр болгаш Тыва Республиканың Чазаның Регламентизинге дүүштүр, Тыва Республиканың Чазаның хура-лынга оң соонда сайгарып көөр кыл-дыр, оттулар кадыг чүүлдүн үүрмектеп садар өрте-ктерни доктаадыр талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның нормативти эрге-хоюу актыларының төлөвилелин доктааттыган чуруму-биле ажилдап кылыр.

Оттулар кадыг чүүлдүн өрте-ктерни доктаадырының дугайында ажил-агый субъекти-нин саналын сайгарып көрген түңнелдериниң дугайында бижимел дыңнадыг чагааны башкарыкчы орган 2 хун дургузунда чорудар.

4. Оттулар кадыг чүүлдүн өрте-ктерни эде көөрүнүн үндезиннери Дараазында чүүлдерни оттулар ка-

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Келир үениң айыыл чок чер албанының ажилдакчыларын Москва хоорайда Айыыл чок чорук албанының Академиясында, а кы-зыгааржыларны – Москва хоорайда, Москва облазының Голицыно болгаш Оболенск, Калининград, Хабаровск, Курган, Краснодар крайның Анапа хоорайларда институттарында (Россияның Айыыл чок чорук албанының эрик камгалалының институтунда) ортумак болгаш дээди профессионал өөредилге про-граммалары-биле өөредип турар.

Айыыл чок чорук албанының өөредилге черлеринче шериг албанын эртпээн 16-дан 22 хар чедир назылыг элээди оолдар, ол ышкаш шериг албан-хүлээлгезин эртип каапкан 24 хар чедир назылыг эр улус документтерни дужаап болур. Кандидаттар ортумак болгаш (долу) ниити (11 класс) азы ортумак профес-сионал мергежилдиг, күш-дамыр талазы-биле белеткели шыырак болур уjurлуг. Ол ышкаш эмчи шинчилгезин база профессионал пси-хологтуг шилилгени көрдүнген чурум өзугаар эртер.

Дужаап кирип турда, чаңгыс аай күрүне шылгалдазының (ЕГЭ), кол эртемнер талазы-биле түңнелдерин, чурттап турар чериниң аайы-биле ниити өөредилге албан черлеринге кир-жип турган олимпиадаларының түңнелдерин

база өөренип көөр. ФСБ Академиязы болгаш кызыгаар институтунуң бааза-кандидаттар өөренип кирериниң нем шылгалдаларын база дужаар.

Дужаап кирип, шылгалдаларны чед-кинниг эртип алган соонда, курсантылар күрүне хандырылганынче шилчиир, ц албанныг кижилер кылдыр санадыр бо халас чемненир, ол ышкаш чурттаар чер-хандыраар база долу эмчи хандырылг алыр эргелиг болур.

Өөренип турган чылдарын ажил, стажынга немей санаар.

Долу медээни Кызыл хоорайда Кызыл тизаннар кудумчузунуң 31 дугаар бажың Россия Федерациязының Айыыл чок албанының Тыва Республикада эргелели билип ап болур.

Россияның Айыыл чок чер албаны Академиязынче өөренип кирери-биле би-ришкinnerни 2019 чылдың декабрь 31-ге дир понеделник, среда, пятница хуннери дүүштекиниң 14 шактан кезээкиниң 18 ш-чедир, кызыгаар институтунче – 2020 чыл март 1-ге чедир хүлээп алыр.

Россия Федерациязының Айыыл чок чер албанының Тыва Республик Эргелелиниң парлалга алба

дыг чүүлдүн өрте-ктерни эде көөрүнүн үндезиннери деп санаар уjurлуг:

- Башкартыр органның билдирииш-кини;

- Чурттакчы чонга оттурлар кадыг чүүлдүн үүрмектеп садарын доктаадып каан өй-хемчээлдиг (эң улуг) өрте-ктерниң күштүг үе-хуусаазының эрт-кени.

5. Оттулар кадыг чүүлдүн өрте-ктерни санаарының чуруму.

5.1. Хереклекчилерге садар оттулар кадыг чүүлдүн өрте-ктерни дараазында формула-биле санаар:

$$C = C_{\text{П}} + C_{\text{Д}}$$

C – дээрге оттулар кадыг чүүлдүн бот-өртээ;

П – херектиг орулга (орулгалы 15 хуудан ашпас).

Бир звес башкартыр субъект немеш-тирген өртээ дээш үндүрүг төлөп ту-рар болза, оң немештирген өртээниң үндүрүг барымдаалап тургаш, оттулар кадыг чүүлдүн үүрмектеп садар өрте-ктерни тургузар.

5.2. Оттулар кадыг чүүлдүн (хөмүр-даштын) эге хемчээлиниң бот-өртээн дараазында формула-биле санаар:

$$C = 3_{\text{З}} + 3_{\text{Тр}} + 3_{\text{Пл}} + 3_{\text{К}}$$

3_З – оттулар кадыг чүүлдүн садып алыр өртээ-биле (белеткээниң өртээ) өрте-ктерни;

3_{Тр} – ажил-агый субъекти-нин складынга чедир оттулар кадыг чүүлдү транспорт-биле дажыглап сөөрткен хандырылганың өрте-ктерни;

3_{Пл} – оттулар кадыг чүүлдү болба-азырадыр талазы-биле чарыгдалдары (чүдүрери, өскээр дажыглаары, склада сугары), шыгжаары болгаш чүдүрери;

3_К – капсырылда-накладная чарыг-далдары;

5.3. Оттулар кадыг чүүлдүн (хөмүр-даштын) эге хемчээлиниң бот-өртээн дараазында формула-биле санаар:

$$C = 3_{\text{Опл}} + 3_{\text{Зл}} + 3_{\text{Эпр}}$$

3_{Опл} – арга-ыяштын (чудук өртээ) төлөвиринге үндүрген чарыгдалдары;

3_{Зл} – арга-ыяш белеткелиниң талазы-биле чарыгдалдар (Чурумнуң №3 капсы-рылганы өзүгээр);

3_{Эпр} – эксплуатацияның ниити чарыг-далдары;

«Хереклекчилерниң эрге-ажыктарын камгалаарының дугайында» 1992 чылдың декабрь 7-де үнген №2300-1 Федерал-дыг хойлуунуң 18-ки чүүлү өзүгээр, оң шынары багай болганының дугайында хомудалдарга үндезилээш, хереклектиге орнап берген хөмүр-даштын хемчээлин болгаш шынар чок бараанны хынап, хамаарышпас экспертизаны эрттирер ча-

рыгдалдарны бот-өртээнден ап каап

5.4. Оттулар кадыг чүүлдүн өртээ кирип турар орулганың хемчээлин дарадырда, ажил-агый субъекти үндүрүг баазанын тодарадып тург (үндүрүг немеш санаан соонда, кири орулгазынга хамааржыр) орулган үндүрүг барымдаалааан чарыгдалдарны, орулганың бодунче кирип ту чарыгдалдарының дараазында бөлүктөрүн хүлээп көөр;

бүдүрүлгени улгаттырар дээш кири капиталы (инвестициялар);

кирген орулгандан үндүрүглер төлө соонда, дивидентилер болгаш өске-д орулгаларны төлээр;

организацияларның тургузукчу (чы капиталының дадыырлары);

экономика талазы-биле үндезини өске-даа чарыгдалдары, орулганың кырынга салган үндүрүгке хамааржыр, о иштинде адырның тарифтиг дугуржу галарына дүүштүр, ажилдакчылар чийгелделер, гарантиялар болгаш ко-пенсациялар бээр организацияларны чарыгдалдары база хамааржыр.

6. Оттулар кадыг чүүлдүн өрте-ктерни индексация методу-биле санаары

6.1. Индексация методу болза, оттулар кадыг чүүлдүн амгы үеде күштүг болуп турар өрте-ктеринге даянып, башкара уjurлуг үеде өрте-ктериниң өзүлдэин ба бурунгаар өөренип көргөш, өрте-ктерни тодарадып көргүзөр.

6.2. Башкарыкчы орган индексация методун ажыглаарының дугайында шийтпири болза, ажил-агый субъектилерниң саналдары-биле хүлээ алыр, оларның саналы болза, башкара үеде хамаарыштыр ажил-агый субъекти-нин оң мурнунда үеде турган болгаш баш бурунгаар даап бодап са нап каан көргүзүлгелеринге хамаарышты ажилының түңнелдериниң анализинге даянган болур.

6.3. Индексация методун ажыглаарда барымдаалаар чүүлдер:

ажыл-агый субъекти-нин чарыгдалдарын кызырар программазы;

инвестиция программаларының тургузуунуң азы саң-хөө хемчээлини өскерилгелери;

хандырылгаларның херек кырында көргүзүг-биле хемчээлини өскерилгелери;

бүдүрүлгелерниң олардан хамаарышпас чылдагааннар-биле кирип алган орулгалары азы эрткен үелерни түңнелдери-биле илереттинип көстүп келген артыкшылдыг орулгалары;

бүдүрүлгениң экономика талазы-биле үндезинниг чарыгдалдары;

ТЫВА ДЫЛЫМ ӨСКЕ ЧОННУҢ ӨҢҮҮ БОЛДУ

Экии, хүндүлүг номчукчу!
Бо үндүрүлгөдө силер-биле чет-
кейин үлөжиксээн өөрүшкүм дуга-
рында бижи көрөй. Ол дээрже «Шын»
солунун «Бүгү Россия-2019» жур-
налистер шуулганынга киржилгези.

2019 чылдың сентябрь 21-27 хүнне-
нде Сочиге «Бүгү Россия-2019» де-
гей чергелиг журналистернун улуг
шуулганы болуп эрткен. Аңаа Россияның
журналистер эвилелинин Тыва де-
легациязынын даргазы Эльвира Лифа-
нова баштаган чеди кижиден тургус-
кан делегация – Россияның алдарлыг
журналисти Надежда Антупьева, «Шын»
солунун редактору Карина Монгуш,
корреспондент Шончалай Ховалыг, «Тыва
24» телеканалдың редактору Азияна
Адамба, ол-ла телеканалдан оператор
Елпеккей Куулар, Тываның ном үндүр-
еринден Чингис Куулар киришкеш, ча-
п келген.

Чүгө Россияда эвес а де-
гейде эң-не улуг хемчээл-
иг дирткен журналистер
фестивалының чылдан чылче
албарып турары бо чылгы
XXIII дугаар шуулганың бүгү-
легей чергелиг апарганын-
ан эскертингир болду. Ниити-
и-биле шуулганга даңзы өзү-
р 1200 ажыг, херек кырында
700-тен хөй кижилер киришкен.
Аларның аразында чээрби-
жыг даштыкы күрүнелерден
аза журналистер келген:
оол, Кыдат, Сербия, Болга-
рия, Корея дээш өске-даа.

Фестивальдың байырлыг
кыдышкыны Сочиниң алдар-
гы Кышкы театрының мурнунга
профессионал танцы коллективтериниң
үүсөлдөзүндө аңгы-аңгы язы-сөөк
оннарның танцы-самы-биле эгелзэни
ылган журналистерниң эп-найыралын
там быжыктырган. Ол ышкаш ол-
а театрың чадазынга журналистер
шуулганының төөгүзүндө туруп көрбээн
э-не хөй кижилер фото-чурук тыртты-
лгалы болган. Төөгүлүг чурук ол-ла
раан делегей четкизинче тарап, амгы
ниң журналистиказы чүгө бурунгаар
руп олурарының көскү херечизи, чеже-
а аңгы-аңгы язы-сөөктүг болзувусса,
ссияның Журналистер эвилели бисти
түтүвүстү ынчаар чаңгыс демниг болду-
п, шуулганын ажиткан. Байырлыг ажи-

дышкынга РЖЭ-ниң даргазы Владимир
Соловьёв сөс алгаш, шуулганың кир-
жикчилеринге Владимир Путинниң байыр
чедиришкенин номчуп таныштырган.
Ол ышкаш РФ-тиң Күрүнө Думазының
информастыг политика комитетиниң дар-
газы Леонид Левин, Сочиниң мэри дээш
байыр чедирген удуртукчулар-ла хөй.

Шуулганың баштайгы хүнү ынчаар
диңгиреп эрткен. Дараазында сентябрь
22-27 хүннерде радио, телевидение
болгаш парлалгага хамаарышкан 100
ажыг хемчеглерни – мастер-класстар,
өөредиглиг кичээлдер, янзы-бүрү чыыш-
тар, алдарлыг журналистер-биле ужура-
жылгалар, дуржулга солчулгалары дээш
шуптузу шак аайы-биле программада
чыскаап бижээни өзүгээр эрткилзэн.
Чүгө четтигип билер.

Шак мындыг улуг хемчээлдиг жур-
налистер шуулганынга Тываның мурнундан
«Шын» солун болгаш «Тыва 24» телека-

республикалар база боттарын танышты-
рып, көргүзүп-даа турган болза, «Шын»
солунун төөгүзүндө мындыг фестивал-
га ооң бир дугаар киришкенин онзалап
демдеглээри чугула. Барып-барып, юби-
лейлиг чыл уткуштур дыка эки киржилге
болду.

Оон аңгыда, шуулган болур бетин-
де Национал МИЧ ассоциациязының
эрттирип турары «Россияның этниктиг
беш тергин үндүрүлгелери-2019» деп
солун-сеткүүлдер аразында чарлаан
мөөрейинге «Шын» солун база киришкен.
Ооң тиелекчилерин шуулган үезинде
түннөп үндүргөн. Шылгарааннар ара-
зынче кирбээн-даа болза, 300 ажыг со-
лун аразында «Шын» солунну эскерип,
демдеглээринге база өөрүп, Национал
массалыг информация чепсектериниң
ассоциациязының даргазы Мария Хри-
стофорова четтиргенивисти илереткен
бис. Бир дугаар киржилге, шенелде
болбайн аан, дараа-
зында шыңгыы белет-
келдиг киржир болза,
өскелерден чүгө чыдып
каар деп бис. Аргазын
көөр апар.

Олышкаш «Бүгү Рос-
сия-2019» журналистер
шуулганынга Моолдун
Журналистер эвилели-
нин даргазы, профес-
сор Зулькафиль Мау-
лет болгаш Моолдун
«Чингис» ИА-ниң дирек-
тору Гантуя Наянчулуун
Тываның Журналистер
эвилелиниң даргазы
Эльвира Лифанова-
биле удур-дедир кады

«Тыва – дириг өзү-чаңчылдарның чурту: мээң дылым – сээң өңүүң» деп көргүзүг-таныштырылга.

ажылдажылганың керээзин чарганнар.
Бо база төөгүлүг болуушкун.

Моолдун «Чингис» Информация

агентилели «Шын» солун-биле аңгы

керээ чарар күзелин илереткенин маңаа

демдеглестин аргазы чок. Документи-

лерни чурум өзүгээр долдурар ажилдар

арткан.

Ол ышкаш Саха-Якутия, Бурятия

болгаш Чечен республикаларның Жур-

налистер эвилелдериниң удуртукчула-

ры-биле ажил-агыйжы чугаалажыш-

кыннарны кылган түңнелинде, үстүндө

регионнарның национал дылында со-

луннарда ажилдап турар корреспонде-

тилер-биле арга-дуржулга солчулгалы

кылыр телевилелди боттандыраары

база катап быжыктыр чугаалашкан бис.

Ол ажил чоорту боттаны бээр дээрзинге

кайы-даа тала чигинмейн турар. 2019

чыл – Россияның Үндөзүн чоннарының

дылының чылы кылдыр чарлаттыган

болганда, мындыг дидим ажилдаары

үениң негелдези деп, журналистер

чугаалап турдулар. Төрзөн дылы дег

үнелиг эртине чок дээрзин база катап

делегейниң аңгы-аңгы булуңнарында

чыылган журналистер бадыткап, түңнөп

тараан. «Шын» солунга хамаарыштыр

демдеглөп чугаалаарга мындыг.

А ниитизи-биле журналистер шуул-

ганынга Тываның делегациязы эки кир-

жилгелиг болган. Россияның алдарлыг

журналисти аттың эдилекчизи Надежда

Антупьева шуулганың «Журналистика

болгаш журналистер дугайында ном»

деп мөөрейиниң тускай номинациязының

тиилекчилериниң санынче киргеш,

шаңналдыг черни элээзинге база

«Тыва – дириг өзү-чаңчылдарның чурту:

мээң дылым – сээң өңүүң» деп көргүзү-
таныштырылга дээш XXIII дугаар «Бүгү
Россия-2019» журналистер шуулганының
диплomu-биле Тываның делегациязы
шаңнаткан бис.

Шаңнал-мактал эки-ле ыйнаан харын,
ынчалза-даа мындыг фестивалдар
үезинде эң-не кол чүүл – хөй эш-өөр-
биле найыралдажып алыры, өскелерниң
арга-дуржулганын көрүп тургаш, келир
үеде кандыг угланышкынныг ажил-
даары, тодаргай сорулгалары тургу-
зары чугула. Бо талазы-биле ажил бо
удаада хоомай эвес болган деп, бодум
хуумда ынчаар үнелеп көрдүм.

Тываның Журналистер эвилелиниң
делегациязынга улуг деткимчени көр-
гүскен «Сүбедей» дизайн-студияның
удуртукчузу Сайдаш Самданга өөрүп
четтиргенивисти илеретпес аргавыс чок.
Сайдаш Николаевичиниң берген сүй-
белектери Моол, Кыдат, Корея, Болга-
рияже база Якутия, Бурятия, Кабардино-
Балкария, Чечен, Соңгу Осетия болгаш
Мордов республикаларже, Россияның
аңгы-аңгы регионнарыңче тарап, сагыш-
тарга үрде артар дээрзин айтыры чугула.
Оон аңгыда, курут болгаш тараа холаан
шоколадтарны амзаан кижилер бузуу ма-
даан. Ол дугайында видеоматериалды
фейсбукка мурнунда хүннерде салган
бис. Шак ындыг «амданныг» деткимчени
көргүскен Ульяна Монгушка (КХН «Тыва
мороженное») четтирдивис!

Шуулган дугайында чугаалаар
чүүлдер хөй: уттундурбас солун кижилер,
хөйгө билдингир журналистер-биле
ужуражылгалар дугайында чоорту
бижири бис.

Хүндүткел-биле, «Шын» солунун
редактору Карина МОНГУШ.

Россияның РЖЭ-ниң даргазы В.Соловьёв Тываның делегациязы-биле.

«Бүгү Россия-2019» журналистер шуулганының киржикчилери. Сочиниң хоораы.

Якутияның, Бурятияның, Моолдун, Тываның, Алтайның журналистери.

Октябрь 1 — Улуг назылыглар хүнү

СИЛЕРГЕ ХҮНДҮТКЕЛ-БИЛЕ!

Сентябрь 28-те «Сибирьнин арыг-силиг эриктери» деп акцияның аңгы-аңгы хем-чеглериниң аразынче кирип турар «Енисей хүнү» эколог-тут байырлалды эрттирген. Ооң кол сорулгазы — шөлүнүн талазы-биле Россияда ийги, а делегейде чедиги черде турар Улуг-Хемниң (Енисей) эриктерин хирлендирбес, ону боктан арыглап-аштаар ай-тырыгларже күрүнениң база хей-ниитиниң кичээнгейин угландыраары болур.

Ол хүн бо чугула акцияга киржир күзелдиг чон «Азия Төвү» тураскаал чанынга чыгып келген. Ажылчын коллективтер, студентилер, волонтерлар дээш кымнарны чок дээр. Кижилерүзү бот-боттарынга байыр чедир-жип, улустарның арын-шырайында өөрүшкү, хүлүмзүрүг долган, черле ынчаш байырланчы кончуг болду. Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистери болгаш күрүнениң «Саян» ансамблиниң самчылары чылган чоннуң хей-аьдын көдүрүп, аян туткан.

Тыва Республиканың бойдус курлавырларының болгаш экология сайыдының оралакчызы Артыш Салчак сентябрь айның дургузунда «Сибирьнин арыг-силиг эриктери» акцияга эки киришкен яамаларга, албан организация черлеринге, Ак-Довурак хоорайның, Сүт-Хөл, Тес-Хем, Тожу, Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик болгаш өске-даа кожууннарның

чагырга черлеринге өөрүп чет-тиргенин илередип, шаңнап-мактаан.

«Экология» деп национал төлөвилелди чонга таныштырган хептерни кедип алган уруглар, оолдар «Россияның суглары» деп бижиктиг кылдыр белеткээн бок чыыр тускай шоодай хаптар болгаш хол-хаптарын келген чонга үлөп турлар. «Тывага 4 муң хол-хаптары болгаш бок чыыр 4 муң хаптар келген. Кожууннар, хоорайларга база үлээн бис. Артканын ам бо сөөлгү хүн үлөп турарымыс бо. Бо каш хонуктар дургузунда хемнер, хөлдер эриктеринден 18 тонна бокту аштап-арыглаан. Коллектив бүрүзү күзелдиги-биле аңаа кир-жип турары өөрүнчүг» — деп, ТР-ниң Бойдус курлавырларының болгаш экология яамызын кол специализи Ария Доржу тайылбырлады. Ол аразында олимпийжи курлавырларның Олимп аттыг спорт-школазының коллективи бок урар шоодай хаптарны алыр дээш чедип кээрге, оларның сагыш-сеткилин сонугардым: «Акцияга кир-жир дээш коллектививис шупту идепкейлиг чедип келдивис. Күчүлүг Енисей, Улуг-Хемивисти алгап-мактаан концерт көргөш,

хей-аьдывыс көдүрлүп, ажыл-даарынга бөлөн келдивис. Чүгле боттарымыс эвес, өг-бүлезиниң кежигүннерин эдертип алгаш, келген улус база бар. Ажы-төлгө Енисейниң эриктерин көргүзүп, долгандыр турар бой-дус хүрээленин бокталдырбас деп чүвени билиндирип, уругларымыска кижизидилге ажылын база чорудуп келдивис» — деп, школаның электрлери Айдыс Чып-сын харыылады.

Кижилерүзү ажылдаарынга бөлөн кылдыр чепсегленип ал-гаш, улаштыр Совет Тываның 5 чыл аттыг стадионунун чанында түр када тургускан көжүп чоруур кухняга белеткээн балык эьдинден «уха» мүннү, изиг сүттүг шайны чооглааш, улаштыр-ла харыылап турары девискээрлеринче бок аштаары-биле чоруп турлар. Акцияга киржип келген студентилерниң башкылары-биле база чугаалаштым.

«Көдээ ажыл-агый техникумунун технолог болгаш (ландшафт дизайны) азы архитектура, тудуг болгаш инженер төлөвилелдер салбырының сургуулдарын эдертип алгаш келдим. 30 хире кижилер чыгып келди, уруглар ам-даа кээп турар. Бирги курсчулар байырлалды хөлчок сонугарга

«Шын» солуннуң хүндүлүг хоочуннары — бистин коллегалары Силерге Улуг-назылыг улустун хүнү-биле сеткилдин ханызында байыр чедирип, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, бүгү-ле чүгүл чүгле экини күзедивис!

Тургустунганындан бээр 95 чылынче хей санныг номчукчулар жикчилери-биле кады эгин кожа бүзүрелдиг басып кирипкен тыва ч солунунга Силерниң аңгы-аңгы чылдарда ажылдап чорааныңарны салгал үнелеп, чоргаарланып чоруур бис. Силерниң мөөңнетт байлак арга-дуржулганыр тыва парлалганын, журналистиканың ү эртинези бооп арткан. «Шын» — Тываның төөгүзү-биле тудуш болганды чоннуң күзел-соруунун илередикчизи, амыдыралдың школазы, чаарт хөгжүлдениң талаалакчызы. Үениң судалын тудуп, ооң-биле деңге баз солунчуларның аңгы-аңгы салгалдарынга чагып чораан силер. К киирикчи дараазында сөстериңер база бар: «Амыдыралдың агым лаш, оон чыдып калбас төлээде, «Шын»-биле кады бол, шынчы өңү силерге бараан болурунга кезээде бөлөн». Чагыг-сүмелериңерни, дуржулганыңарны үнелээр бис, четтирдивис.

1953 чылдан бээр «Шын» солуннуң доктаамал бижикчизи чораан гаалчы Салчак Молдурганың

«...Шыны херек, миннир мен:

«Шындан» өзүп үнген мен!» — дээн одуруглары бистерни, шупту чогаадыкчы сорук киирип, хей-аьдывысты көдүрүп чоруур болзун!

«Шын» солуннуң коллект

Күчү-күштүг Улуг-Хем

ЧОННУҢ ЧОРГААРАЛЫ, ЧОННУҢ БАЙЛАА

chedip келдилер. Чораан черинге бок арттырбас. Тыва чоннуң ёзу-чаңчылдарында, хемнер, хөлдер

дээш долгандыр турар бойдус аштап-арыглаарга кижини бодунун чорук-херээ бүдүгүзүзүн назылаар деп билиишкени уругларга база чагып чоруу мен. Енисей хемниң байлаанда кылган балык мүнүн уруглар сонугарга, ажылдап кире бис» — деп, көдээ ажыл-агый техникумунун башкызы Аянма Монгуш чугаалады.

«Енисей хүнүн» демдеглээ экологтут байырлал сес чы бурунгаар, 2011 чылда эгелээ Красноярск крайда, Хакас Республикада, Тыва Республикада муң-муң кижилерни ук акция чаңгыс сорулгага каттыштырып турар. Улуг-Хемниң кыды дургаар чурттап чоруур Сибирь регионун чонунга анык байырлал чылдың-на эртер чаагай чаңчыл апарган.

Аржана ЧАМЗЫРЫН

Даян ДАНСЮРЮННУҢ тырттырган чуруктары

Үе болгаш кижилер

ДЕЛЕГЕЙДЕ МӨҢГЕ ЧҮВЕ ЧОК

Кижичер кырынга төрүттүнүп, күш-шыдалы четчип келгенде, чырык хуннун, чер-иениң авыралынга бараан болганы дээш, кандыг-ла-бир күш-ажыл-биле шылгап көөр чүве-дир. Шак ол шылгалда кандыг-даа кижини оюп эртпес, кончуг чалыы назын үезинде эртер. Ону доктар-моондак чок шыдап эрте бээр болза, амыдырал далайын-дан эштип үнүп, ак оруу ажыттынып, бурган башкының айтып каан назы-харын чурттап эртер ужурулг.

Мен база ону оюп эртпез мен. Чаа-ла чээрби хар ажа дүжүп келген чылдарымны сактып олур мен. Ада-иемниң хоюн кадаржып, колхозтуң тудуг бригадасынга кирип алгаш, янзы-бүрү оран-сава тудар ажилга, арга-дуржулгам элээн бедип олурган.

Ол үеде дооспааным он чыл школазын кезээки школага дыка эки, колдуу 4-тер, 5-терге, хүндүскү өөреникчилерден дудак чок, дыка эки, шаңнал-макталдыг доозуп алдым. Авам аныяанда чайлаг школазынга өөренип чораан болгаш, бодунун үе-чегелеринден черле билии шыраак. Чадаана сумузунга АРЕВЭ тургусчуп, мурнакчы аныяктар комитетин даргалап турган. Кызылдың чер-черлерден "Аныяктарның каттышкан" школазын доозарының кырында тургаш, авамның авазы кырган-авам репрессияга таварышкан соонда, уруу үндүрткен турган. Ооң кадында чаш уруглуг болур турган херээжен кижиге амыгы үеде ышкаш эмчилер бар эвес, уруг сыртыгы саа-дааш чок болган. Ам канчаар, мээң авам артып калган чаш уругну азыраар дээш, өөредилгезин каар ужурга таварышкан.

Авамның чанынга чорааш, ооң чай-вар билиин кайгаар кижиге мен. Төөгү чугаалаарында дыка ынак. Солуннар-даа кончугулаар. Ажык, чугаакыр боорга андыг ийикпе, колхозтуң зоотехниктери, мал эмчилери, отчётчиктери аъттыг, чадаа алдар кезип чорааш, өөүске бо-ла кээп доктаап хонарлар. Өөүс чеди каналыг дыка делгем, улуг. Чоок-кавыда алдарның өглеринден бир онзагай өстүр. Хонган даргалар авамның солун чугаазын-дыңнаарлар болгай. Черле аандакы үелер-биле бо үени деңнеп олургаш, чүве чугаалаар.

Бир-ле катап, авамның чанынга чаа өрзөн хойларның хураганнарын эмзир-ип, кадаржып турган мен. Авам-биле угаалажып олургаш, мындыг айтырыг алган мен.

— Партияга кирип алзымза кандыгыл, вай?

Авам дыка-ла үр боданып олуруп-пурп:

— Делегейде мөңгө чүве турбас. Өөгүнү менден артык өөрөнгөн болгай эн, оглум. Мээң-не бодалым, сүмем-дир. Очурттап турар коммунисттиг ниитилелис мөңгө турбас, бир шагда буступ дужер эеспе. Мээң бо бодалымны дарга-бош-аларга чугаалай бердин, оглум. Кым-даа ыыттаваас сен. Оон башка, мени аандакы үеде ышкаш, бо чүвелеңиң аза "контр" кижиге оглу деп буруудады эрзе, хөңнү-ле. Ам безин кончуун көрбес эн бе. Хостуг эргелер чок, кончуувусту, нүн-даа ужу-бажын билбес, кулдар ышкаш чүгө айтышыкын күөсөдир. Чүнү ал дээрли, ынчаар хокпаңайындыр, ыдаар-шыдаваас-даа болза, халып ыр чыдар. Бодунга ажык-кончаа дээш кылдап болбас, та кымга ажилдап ырип чоруур улус бис. Партияга кирип ырыңга, ындында-ла колхоз хою-биле ал-маганын кады тудуп олурар дээш ралга багай ачаңы салбараңадып-турар болгай. Бо каш чүвевисти когун е сеңээ дужааттырыллаттар ыйнаан. Эң соонда чаш дүмаларын, бодуңар, нүн-биле амыдыраар силер. Ооң ачы-нда бо хуннерде чүгээр чурттап чор с. Бодан оглум, бодан — деп каш катап гаалады. — Ынчалза-даа бодуң бажың за эки ажилдат. Хүнүн бодава. Даарта, эң соонда хуннерни база бодап, чурт-ар болдур эвеспе. Мен сени чеже катап ып, сургап чордум. Уттуп алганың ол? Ачаң хөй чүве чугаалаар эвес. Ооң румелинден бүдүжү-ле ыйнаан.

Ол кандыг-ла-бир болушкуннар чу-лаанда, ол-ла олчаан көргөни, ылап ынаанын амыдыралга боттанганын ге-ле кара шынын, дыңнап олурган кижини мээ-медерелинче кири сургап урган ышкаш болур. Мен ачамның бадытталдыг чугаалаарын дыка элээр болгаш катап-катап дыңнап уруксаам келир. Ынчангаш чонунга хүндүткелдиг чүвези ол. Мүн-не адын

тода салыптар кылдыр чайлаг школазын-га номчуптар кылдыр өөренип алган. Өгө олурганда шайлаары-ла кончуг, хөнек шайның дүвүн көрбээнде олудундан турар эвес. Бо удаада база ынчанган. "Партияга кирип алзымза кандыгыл?" — деп мээң салган айтырымга авам харыылап олурда, үзе кирбейн, шайлап-ла олурган чүве. Кончуг кичээнгеилги дыңнап олурган хевирлиг. Шала таваар чугаазын мынчаар эгеледи эвеспе.

— Ийе, оглум. Аныяк кижиге бо шагның амыдыралындан чыдып калыр эвес. Кирерин кирип албайн канчаар. Ооң соонда чүү бооп доостурун, кедилги бе, кедизи чок бе, ажыктыг бе, ажык чок бе, деп чүвени хандыр бодап көөр херек. Сен алдын хүрээлерни чуура шаап турган эртем-билиг чок коммунарлар эвес-тир, сен. Эртемниг коммунизм дээр үеде чурттап чоруур, эртем-билигилги, делегейде чүү-даа болуп турарын радиодан, солуннардан хүн бүрүде дыңнап, номчуп олурар болгай сен. Болушкуннар болушкуннар-ла болгай, угаан-меде-релге чедир эки сайгарып көөр херек. Аваң сеңээ кончуг-ла шын чугаалады. Бир эвес угаанныг болзуңза, таптыг боданыр үең-дир, оглум. Мени база чонум партияга кирип ал деп, сүмелеп турган. Даргаларың кайыын эрттирер дээр сен. Хөй малдыг, бай-шыдалдыг дээш-ле баарлар. Оларның оозу-ла шын. Баян-Талага ол үеде хөй хуу мал-дыг кижилерниң бирээзи-ле болгай мен. Артында "Кожай" деп шолалаар болбас ийикпе. Колхозтуң отчёттук хуралында хөй малдыг дээш, ааспырак, адаарга-тарга бо-ла шүгүмчүлөдип чор мен...

Оозу-ла кончуг шын. Колхозка кирерде хөй, өшкү, инек дээш аскыр өөр чылгызын база кады дужаапкаш, чаңгыс бора аът арттырып алган. Ынчалза-даа арга-хорга ажылап тургаш, чеден хире хөй, өшкүлүг, үш саар инек, казыралар-биле чеди сан, харын-даа бызаалары-биле он чедип турар. Чылдың-на хуу мал тудар устав-тан хөй дээш, хураган, молдургаларның артыкшылдыын колхозка дужаап бээр... Мал дужаарга дөрт-беш шоодай тараа бижип бээр, өртөө ол хире. Ындыг-даа болза, баш санындан база хамааржыр. Ачагыс "Баян-Талага база бир онзагай кижилерниң бирээзи чораан. Даргалар ышкаш "постон" дээр кара костюм-чүвүр, шляпалыг, хром деп адаар хөмдөн кыл-ган, кылаштаарга адаа кызырткайнып турар салык идиктерлиг, алызында ше-вергин, арыг-сили-даа аажок. Эдержер эш-өөрлериниң, чамдыктары дарга-бош-калар, бир чамдыкызы — орус, хакас дээш кандызын чок дээр боор. Мээң билирим ынчан Теве-Хаяга Дуржулга станциязы деп адаар бүдүрүлгө чери 1938 чылда ажиттыгнен соонда, үргүлчү өгө кээр Бүдөгечиев дээр эштиг кижиге. Ол удур-тукчу дарга чоокта чаа бистен ырап, өске оранче чорупту. Мен ооң-биле дачага кады кожа чурттап тургаш, хөөрежиш ол болган мен. Кадайы орус омактыг. Ол угбай ачамны хөлчөк чугаалаар: "Ачаңга ужуражып чеде бээривиске-ле, биске кончуг улуг хөй ужасы дүлүп бээр, анаа чиртинмес агара берген чыдар чак, ол хире семис чүве-дир ийин. Сүт арагазы — тыва чүвени база сүп бээр. Оозу үргүлчү турар. Хемчээл чок база ижип турбас, дыка культурлуг кижиге" — деп чугаалаар угбай...

— Бистиң төрөл бөлүүвүсте бо хуннерде партия кежигүннүглер чаңгыс-даа чок. Ону база бода, оглум, деп ачам чугаазын уламчылады. Оон авам олур-гаш:

— Харын ындыг оол-дур бо, чиге шынын чугааладым, та кандыг түңнел үндүрер кижиге, боду-ла билир ыйнаан — дээш, менче көрдү. Чүү дээр эвес дээш, харыы манап олурар хире болганнар. Ам канчаар, чүү деп харыылаарын боданып олуруп-олуруп, кысказы-биле мынча дидим.

— Ийе. Авамны биле ачамның, силер ийиниң, үзөл-бодалыңар чиге демей-дир. Чер-делегейде кажанда-даа мөңгө амыдырал чок деп бир төөгү башкызының

кичээл эрттирип тургаш, чугаалаан тайылбырын сактып келдим.

Алыс ындыг бодаар болза, эрткен төөгүден бөгүнгү амыдыралды, мен бодаарымга чазыг чокка, чиге-ле сөглөп олур силер.

Авам, ачам-биле болган чугаа соонда чазын суурга кээп, катап тудугга ажилдап эгеледим. Бир катап суму даргазы кел дээн мындыг. Данчал Ондар дээр бежен хар үези дарга чүве. "Кел дээни кедилги дээн чүве" деп бодап алгаш, дарганың өрзөлиңге чеде бердим.

— Силерни келдирткен чылдагааны мындыг чүве, Сарыг-оол Санчыевич. Алыс угуңар ноян уктуг Ээр-Хавак Куу-ларлары болгай силер. Аныяк кижиге-дир силер. Эртем-билиг удуртулга ажылынга херек. Бистиң назы-харывыс улгадып бар чор. Бисти халаар, аныяк кадрлар херек. Суму черинде үстүкү райком партиядан мындыг чагаа келди. Бистиң сумудан партияның дээди школазынче өөредип чорудар он класс дооскан бир аныяк кадр шилип чорудуңар дээн-дир дээш, ол чагаазын меңээ көргүстү. Шында-ла, чагаа орус дыл кырында. Таңма салгаш, Николай Сүрүңович Бойду бир дугаар секретарының адын салып каан, шуут-ла кайгай бердим. Дөрт чыл ажыг өөренип. Амдызында менде белеткел бар эвес. Боданып олур мен. Бо Баян-Тала суму-мунда аныяктарның шүптүзүн шилип көрдүвүс, чаңгыс кандидат сен болдуң, Санчыевич — дидир.

Чогум чорууру күзүн тос ай эгезинде. Белеткенир үе база бар, ам-даа четчир. Амдыгааштан эгелеп партияга кирер билдиришкен база бижир апаар чүве-дир. Өөренип тургаш, ийи чыл болгаш кирип алып сен деп, элээн тодаргай тайылбыр-даа берди. Оон кыска мындыг харыы бердим.

— Ийе. Эки сүме-дир, дарга. Ада-ие-биле сүмележи болгай. Харызын каш хонгаш дыңнадыптайн дээш, чүү дээр эвес дээш, манап олур мен. Даргам олургаш.

— Силерниң саналыңар база шын-дыр. Ада-иеге чугаалавайн, сүмелешпейн канчаар. Түңнел харызын чеди хонук эрттирбейн, дамчыдар силер. Силерниң орнуңарга өске кандидат шилип тыпкаш, райком партияга илеткээр болгай, Сарыг-оол Санчыевич — диди.

Суму даргазы-биле чугаа шак ын-чалдыр доозулган. Ынчан тудугга ажил-дап турган болгай мен. Бир дыштаныр хүнде Ээр-Хавакта хөй кадарып турар авам-ачам сугга дыңнадып, чедиргеним сөөлүндө, үстүндө бижээним харыыны алганым ол.

Суурга келгеш, дарганың айтырыынга харыылаар чеди хонуум чедип келген. Бодунга барып, арын көржүп харыылаар дээрге, арай-ла эпчөк. Ам канчаар дум-чукка тулганда бызаа сугжү дээр болгай, саазын, демир-үжүк туткаш олуруптум. Авам база бичии аарып турар, ыңай-бээр эмчиледир дээн чылдагааннарны, бо чылын өөренип шыдавазымны дорту-биле бижээш, буруудатпазын дилээш, чагаамны доозуп алдым. Ол чагаамны дүңмам уругдан чорудупкан мен. Оон келдирткенде-даа чок, олчаан сураг бар-ган. Мээң орнумга бир аныяк оол чоруур кылдыр шилип алган, толтуг-томааныг-даа, кижизиг-даа кижиге чүве. Краснояр-скиге эртем-билиг доозуп алгаш, келген. Чогум көдээ черге суггаттыг шөлдерге механизастаттыг ажилдар башкаар агроном эртемниг бооп дооскан чүве. Чо-гум дээди эвес, ортумак билигилги кылдыр дооскан.

Амды чылында демги суму дарга-выс Барыын-Хемчикке оор алган аъттар дилеп чорааш, каржы-дошкун кижилерге таварышкаш, амы-тынындан чарылган мындыг чүве. Ооң орнунга секретарь-лап турган Сайын Менди-Байыровна Ооржак угбай ажилдай берген. Ол угбай мени келдиртип апаргаш, секретарынга томуйлап каан. 1969 чылдан 1972 чылга чедир ажилдадым. База-ла эрге-чагырга черинге партия кежигүнү эвес кижиге ажил-даваас, компартияга кирип ал деп, алба-

дап туруп берген. Үш чыл ишти ажилдап келдим. Ажыл солун-даа, чон мурнунга хүндүткелдиг-даа. Даргамга, партия хуралында, чонумга-даа мактадып ажил-дап турдум. Бир катап Чөөн-Хемчиктиң бирги секретары Николай Бойду чедип келгеш, хурал эрттирди. Черле боду дыка шыңгыы дарга-ла болгай. Иелээ арыннарывыс удур көржүп чугаалашкан соонда, партияга кирип шыдаваас мен дээш, чөпшээрел бербээм мен. Ол чылын дүжүт ажаап турган бис. Ак-Шатта бригад төвүнчө, күрүнеге дужаар тарааны маши-наларга чүдүргөш, чорудуп, шөлдерден дүжүргөн тарааны хүлээп ал, килдеп ажилдап тур мен. Бир-ле хүн Тока дарга халдып келди. Тараа килдеп, саазын, ручка тудуп алган чай чок ажилдап тур-ган кижиге меңээ бир дугаарында халып келгеш, холум тудуп, чеже тонна тараа дужааттыганын дээш, мээң чүнү кылып ажилдап турарымны айтыргаш: "Эр хөй дээш!" экимни часкап, мактаанын ам-даа утпас мен. Сактып кээримге-ле, ам-даа каттырып каап, эр хөйлеп, эгиннерим часкап турганын ийин.

Суму чагыргазын, колхозтуң парт-комунуң каттышкан хуралын Николай Сүрүңович чылдыргаш, сумунуң секре-тарындан хостааш, мээң кады өөренип чораан эжим, партия кежигүнү, алыс ме-ханизатор кижиге Шагдыр-оол Сапыкович Ооржакты томуйлап кааш, ажилымдан хостаан мындыг. Авам хөөкүй мээң мын-чаар ажилдап турганымын-даа көрбээм, аарааш, ол-ла хевээр сегивейн, бурган-наан. Ачам мүн-не сөөлүндө алдан үш харлыында аарааш, чок болду.

Чыда өлүр чылан эвес, колхозумга база катап тудугжулай бердим. Склад эргелекчилеп дээш, чүнү кылбадым дээр. 1980 чылда Кызылдың тудугтарынга ажилдаар керээ чарып алгаш, пенсияже үнгүжеге чедир, чээрби ажыг чыл иштин-де ажилдадым.

Авам, ачамның делегейде кажанда-даа мөңгө амыдырал турбас деп чугаа-лап чораан чагыг-сүмези ол хевээр, чээрби ийи чыл болганда, 1990 чылда, Компартия буурап дүшкен. Ада-ием чок-даа болза, оларның кара угаан-биле бодап чораан бодалдары амыдыралга боттанганы ол деп бодап чоруур мен.

Эртем-билигилги бо үеде чурттап чо-раан болза, эрткен үениң дириг херечи-лери, ёзулуг төөгүчүлөр мээң ада-ием ол деп ам бодап чоруур-дур мен. Тыва Арат Республика тургустунуп келгеш, хөгжүп эгелээн амыдыралдың чедер-четпес талаларын безин эки сайгарып билер. Контр херекке онаашкан кижилерниң актыг, буруу чогуң база 1950 чылдарда-ла сайгарып чугаалажыр улус. Мээң авам суг болза, кижиге чугаалавааны та чеже-чеже ындыг политиктиг сайгарыл-ганы кылган кижиге. Контр херекке чыгады бээринден корткаш, чонга чугаалавайн, хөйге чарлавайн чораны-ла ол боор.

С.Токаның хараган карты чип чораны шуут көк меге. Тываларның ат-алдарын баксыраткан деп авам чугаалаар олурар. Ол үеде Тываның кижиниң чиир аш-чеми болгаш бойдустуң байлаа бут адаанга төктүп чыткан деп чугаалаар болза, хөөредиг чок. Аштаан кижиге болза, суун отка тип кааш, хөмдөн балыкты хумун-хумуну-биле узуп алып турган. Тоолай-лар, коданнар өг чанында хараганнар аразында төрүп алган чытылаар турган-дыр. Торлааны өдөкке дүннөп кээрге, өйлей тудуп алып. Мындыг бай-байлак үеде кым хараган карты чип чораан чүвөл дээш, авам чугаалангаш, шала хорадак-сап олурган ышкаш апаар кижиге.

Ам бодап, сактып олурарымга, төрү-мелинден чарт угаанныг кылдыр чаяат-тыгган кижиге хевирлиг. Авам чораан бол-за, бо чылын 100 харлаар турган. Меңээ уттундурбас чагыг-сөзү, коммунисттиг партияның дүжер хүнүн тодаргай айты-паан-даа болза, ооң сандаргап, буурап дүшкенин кажанда-даа утпайн чоруур мен. Авамның чылдар өттүр сөглээн сөзүңгө ээ болуп, ооң чагыгы-биле кан-дыг-даа партия кежигүнүңгө кирбейн чоруур чылдагааным-даа ол. Амыды-ралда кажанда-даа мөңгө хөгжүлдө чок дээн уткалыг шүлүктеримде база ол-ла авамның угаадындан сөстөрни кириген мен. Чогаалда өлүм чок. Бир эвес шынын херекти сиңирип каан болза, кажан-бир үүжези частып, чырык көрүп, дүмбей дүндөн уштунуп үнүп кээп, чонга бараан болур хүнү келир.

Сарыг-оол КУУЛАР.
Кызыл хоорай.

Айыыл чок чорук

СУГ ХАЛАВЫ ЭВЕС-ДАА БОЛ...

Чер шимчээшкinnerи, суг үери дээн ышкаш агаар-бойдус халавы оран-де-легейде сөөлгү үеде көвүдээнин Чер бөмбүрзекти шинчилеп турар эртем-деннер демдегеп турарлар.

Бир эвес Россияны алыр болза, Ыраккы Чөөн чүктү суг халавы 2-3 чыл улаштыр хөмө ап келген. Амур областа, Якутияда эвээш эвес хоорай суурларны үер алган. Тус черниң чурттакчылары бажың-балгадын чидирип, улуг кога-ралга таварышкан. Бо черлерде хоорай, суурларның чамдызын суг халавын-дан камгалап ап болур арга турган деп специалистер санап турар. Суг үеринден камгалап ажилдарын баш бурунгаар чорутпаанын айыыл-халаптың хөм-чээли улуг болган. Бо ажил дээш хары-салгалыг албан-дужаалдыг кижилерниң ажилына сула болганы, акша-төгерикиң чедишпези дээш өске-даа чылдагааннар-биле камгалап ажилдары долзуу-биле чоруттунмаан.

Төрзөн Тывавысты бойдустан айыыл-халаптардан бурган-чүдзөн камгалаан-даа ышкаш, онза болушкуннар бистиң чуртувус таварышпаан. 2011 чылда 8-9 балл чер шимчээшкinnerинден безин улуг үрелиишкinner болбаан. Эки чүве бээр, багай чүве ыңай түрзүн, өршээ Хайы-ракан! Ынчалза-даа 2016 чылда Кызыл хоорайның оң талазында дагларда эрзэн харның суу ол чоок-кавы девис-кээрни хөмө ап батканы, ооң суунга чиик машиналарның хемелер дег эжиндирип турганы, 2017 чылда ыраккы Каа-Хем суурну ооң кедээ талазында дагларда эрзэн харның суу хөмө алганы биске кичээндириг бооп, интернет четкизинде ам-даа долганмышаан.

Хаван чылы чаъстыг, тараа-быдаа элбек боор деп сарыг шажын өөрединиң судурларында демдегеп кааны шын-на хевирлиг дээрзин 2019 чыл көргүстү. Ол харын өөрүнчүг-ле ыйнаан, ынчалза-даа суг халавын база сагындырып турганзыг-дыр. Чөөн-Хемчик кожуунда Хөндергей дээн ышкаш суг уунда чамдык суурларны үер хөмө ал часты.

Кызыл хоорайның девискээринге чаъс-чайык бо чылын элбек, найысы-лалдың кудумчуларына хөөлбек суглар арбын болду. Кызылдың кедээ талазында

Магистральная кудумчузу биле Каа-Хем суурнуң аразында автооруктан чаъс суу хоорайның девискээринче кирип агып, хавак баарында кудумчуларга келгеш, черже сиңип кирип турар. Сентябрь 28-30 дүнелеринде ышкаш суггур чаъс чаарга-ла, "Гаруда" рынок биле "Пар-лалга бажыңы" деп адаарывыс бо ийи бажыңнарның аразына, Кочетов биле Титов кудумчуларның белдиринге, Улуг-Хем кежир көвүрүгүнүн мурнуу талазында орук дээрбээнге (круг) дээш өске-даа чер-лерге чаъс суу дораан-на хөөлбектелип

каар. Чадаг кижилер ол черлеп эртер-дүжери дыка берге. Машина-балгаттың шимчээшкinnerинге база таарымча чок. Ынчангаш Кызыл хоорайның мэриясының чаагайжыдылга албан чериниң тускай автомашиналары чаъс чаган санында-ла сугну үндүр сордуруп турар. Суггур чаъс-чайык болган санында-ла ол ажил-дарны чорудуп турарга, чаңгыс бензин өртзөн санаар болза, та чеже муң-муң рубль, чылдар-биле санаар болза, ми-лион-миллион рубль акша-хөреңги үнүп турары билдингир.

Чаъс чаган санында-ла Кызыл хоорайның кудумчуларына хөмө бектерниң тыптып кээр чылдага-н кудумчуларның оруктарын тудуп чаъс суу черже кире бээр ханы тарны шуут кылбааны азы ханы кылдыр тутканында. Хоорайла кудумчуларында оруктарны тудар-зы-биле негелдер өзугаар алыр б чаъс суу агып чоруй баар чер ада-тренажтарын, оода чадаарда, суу чыгыр кудумчуларны тудар ужу Кызыл хоорайга шаандан бээр тр-системазы туттунмаан, бөгүн база дугайында чугаа безин чорбайн тур-бистиң орукчуларывыс кудумчула-чамдык участоктарына чаъс суу бээр кудумчуларны безин кылбаан. Б-чалгаа улуг чалгаага чедирер чүве-зиг, бо ажилдар ам-даа долзуу-чоруттунмаан.

Совет үеде, найысылалдың куду-ларына амгы хүннерде ышкаш, ол-улуг хөөлбектер чок чүве ийин. Ч-чаарга, ооң суу кудумчтарже агып бээр. Ол кудумчтарның иштин ашта-турганын олар элезин, бок-биле берген, амгы үеде оларның ора-сом безин чок, кырындан асфальтылап к-кан.

2016-2017 чылдарда чазын бол-хар суунуң озал-ондаан "Шын" солун корреспондентилери барып көрүп, чу-ка тырттырып тургаш, айыыл-хала-кижилерниң баш бурунгаар камга-мазы – оларның боттарын озал-онда-чедиреп болурун билдирис. Ыра-Каа-Хем суурда, Кызыл хоорайның талакы микрорайонунда даг чогу-ийи каът бажыңнарның чер ишти-адаккы каъттарынче хар суу долдур-кире берген боор чорду. "Гаруда" ры-чоогунда беш каът бажыңнар шупту-адаанда адаккы каъттарлыг, "парла-бажыңының" чер иштинде адаккы к-дында база янзы-бүрү албан черле-ажылдап турар. Бир эвес каш хо-улаштыр чаъстаар болза, ынаар-д-чаъс суу агып кирип, суг озал-онда-таваржып болур-дур. Мындыг айы-халаптан чүгле орук кыдында чал-каан, бордюр даштар камгалап турар. Бо чылгы чаъс-чайык улуг суг хала-эвес-даа болза, агаар-бойдустан ха-вындан чурттакчы чонну баш бурунга-сагындырып, кичээндирип турар-д-ышкаш-тыр.

Шаңгыр-оол МОҢГУ

ЧАРЛАЛ • РЕКЛАМА • ЧАРЛАЛ

Аттестат о среднем общем образовании серия 17АБ №0012452, выданный МБОУ СОШ с.Тоора-Хем на имя Сандык Херел-маа Орлановны, считать НЕДЕЙСТВИТЕЛЬНЫМ.

Вниманию читателей!

Спешите оформить подписку на любимые газеты «ШЫН», «ТУВИНСКАЯ ПРАВДА», «ТЫВАНЫН АНЫЯКТАРЫ», «СЫЛДЫСЧЫГАШ» на 1-е полугодие 2020 года!

Подписку можно оформить:

- 1) В любом почтовом отделении филиала ФГУП «Почты России» тел: 8(39422)2-11-52
- 2) Онлайн-подписка на сайте Почта России <https://podpiska.pochta.ru>
- 3) В офисе редакции по адресу: г. Кызыл, ул. Красноармейская, д.100, 3 этаж, каб 309. Тел: 8(39422)3-39-45, 2-18-10

Солуннун сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Үндүрүлгениң тиражы: 3948

ФОТО-ЧУРУКТАР ХЕРЕЧИЛЕП ТУР

Чоннуң аразында "База "Обувь" деп ат-биле билдингир садыг баазазы республиканың эң ылаңгыя Кызыл хоорайның, чурттакчыларының садыглары алыр чери. Мында азы-чем барааннары садып турар садыглар хөй. Хүннүң-не чүс-чүс кижилер аш-чем айма-ол садыглардан садып ап турар. Машина-балгат база эндерик. "База "Обувь" девискээр садып садыкчыларның садыглар аразына чадаг-даа, машиналарлыг-даа чоруурунга ды-таарымча чок. Орук оңгул-чиңгил, дески эвес. Күзүн, чазын, чаъстыг чайларда баазаны девискээрин чаъс суу, шалбаа хөмө алган боор. Бо чай кончуг чаъстыг болгаш, баазаны девискээринге чадаг кижилер хамаанчок, машиналар чорууру дыка берге болган.

Чуруктарда: "База "Обувь" девискээр садып алыкчыларның чоруткан чуруктары

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.
Коп редакторнун хүлээлгезин күүседип турар В.Э. Чанзан.
Редактор К.К. Монгуш.
Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси: 667000, Тыва Республика Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Үндүрүкчү редактор М.О. Ондар — 2-17-91.

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак. — 2-17-94
Корректорлар В.О. Куулэр, Ч.Н. Мачык. — 2-17-94

Харылзаа, информация тех-нологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырына хай-гаарал талавы-биле федералдыг албан-Тыва Республика тала-зы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүт-кээн. Херечилептин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге парлаан. (Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодаалдары редакцияның ту-ружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңадыгылары дээш авторлар боттары харыылаар.
Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860
Солун неделяда үш катап үнер. Хөмчээли 2 парлаар ама.
Номериң парлаткаж дуугааны график өзугаар — 18.00, херек кырында — 19.30.
Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.